

ՇԱՌԼ ԴԻԼ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ^{*})

Հայաստան շատ մեծ թիւով յիշատակարաններ պահած է. ամէնէն ճիները կը պատկանին Ն. Ղարուն, իսկ ամէնէն նորերը՝ ԺԳ. Ղարու առաջին կիսուն:

Այս յիշատակարաններու մեծագոյն մասը մեղի հասած են դրեթէ անեղծ վիճակի մէջ, այսինքն թէ չեն փոփոխուած ետքէն կատարուած նորոգութիւններով ու նոյն իսկ անոնք որ կործանած են՝ պատկառազու երեւոյթ մը պահած են:

Ուրեմն ունինք յիշատակարաններու վերջին ծայր հասկան ամբողջութիւն մը, որոնք որքան մեծ են զանազանութեամբ եւ տիպարներու ինքնատուութեամբ, այնքան ալ՝ իրենց առաջ բերած տպաւորութեամբ: Տարակոյս չկայ որ հայկական այս արւեստը մեծ տեղ մը զբաղած է Արեւելքի մէջ քրիստոնէական արւեստի զարգացման տեսակէտէն ու կ'արժէ որ յատուկ ուշադրութիւն դարձնենք այս կէտին վրա:

Իրապէս ի՞նչ տեղ կը զբաղէ հայկական ճարտարապետութիւնը Արեւելքի քրիստոնէական արւեստի կազմութեան մէջ:

Մօտ քսան տարի առաջ Վիէնայի համալսարանի ուսուցչապետներէն Ստրէլզովսկի հրատարակեց շատ գեղեցիկ գիրք մը «Հայկական ճարտարապետութիւնը եւ Եւրոպա» (Die Baukunst der Armenier und Europa) անունով, գիրք մը՝ որուն կրկնակ երախտագիտութիւն կը պարտի Հայաստան: Նախ՝ այս գիրքը առաջին անգամ ըլլալով Եւրոպայի աչքին առջեւ զբաղ հայկական ճարտարապետութեան յիշատակարանները: Յետոյ՝ հեղինակը ատոր մէջ շեշտեց այն առաջնա-

^{*}) Նիւրի շահեկանութիւնը ի նկատի ունենալով, «Վէմ»-ի խմբագրութիւնը տպագրում է փրանսացի յայտնի բիզնեսմէնտ եւ կառնիստ անդամ Պրոֆ. Շառլ Դիլի այս բանախօսութիւնը, որ նա կարդացել է Փարիզում «Հայ Մշակոյթի Օր»-ւան առթիւ «Համագային»-ի կազմակերպած համընկերման մէջ, 22 Դեկտ. 1935ին:

կարգ տեղը, որ իր կարծիքով հայկական ճարտարապետութիւնը կը գրաւէ Արեւելքի քրիստոնէական արւեստին մէջ:

Ըստ Ստրէիզովսկիի, հայկական այս ճարտարապետութիւնն է եղած աղբիւրը՝ ուսկից ածանցւած է կերպով մը ամբողջ Արեւելքի քրիստոնէական արւեստը:

Հայաստան կը ներկայացնէ այն «հաստատուն հողը» որուն վրա կարելի է կառուցանել Արեւելքի քրիստոնէական ճարտարապետութեան ամբողջ շէնքը:

Այսպէս, ըստ իրեն, Պոլսոյ Այա Սոփիա եւ Ռավէննայի Սուրբ Վիտալ ու նոյնիսկ Հռոմի Սուրբ Պետրոս եկեղեցիները, ինչպէս նաեւ Շանսլորի դղեակը կը բխին հայկական ճարտարապետութենէ: Ստիպւած եմ քիչ մը վերապահ ըլլալ այս հաւաստումներուն մասին: Ստրէիզովսկի, որ շատ մեծ գիտնական մըն է, երբեմն խիստ յանդուգն դադափարներ կը յայտնէ: Եւ առանց վէճի ենթարկելու հայկական ճարտարապետութեան կարեւորութիւնը քրիստոնէական արւեստի կազմութեան մէջ, խնդիր է գիտնալ թէ անոր տրւած տեղը քիչ մը չափազանցւած չէ՞:

Մնաց որ շատ կարեւոր չէ այս, քանի որ հայկական յիշատակարանները ըստ ինքեան բաւական զօրաւոր բնոյթ ունին եւ բաւական ինքնատիպ են, ու եթէ երբեմն բան մը փոխ առած են ուրիշներէն, շատ յաճախ կրնան բաւարարել իրենք իրենց:

*
**

Հայաստան իր աշխարհագրական դիրքին բերումով խիստ բընականօրէն կոչւած էր մեծ դեր խաղալու Արեւելքի քրիստոնէական արւեստի պատմութեան մէջ: Արեւելեան կողմէն սահմանակից էր Պարսկաստանի, հարաւէն՝ Միջագետքի, արեւմուտքէն՝ բիւզանդական աշխարհին, Փոքր Ասիոյ եւ հելլենական աշխարհին: Այս դանազան երկիրներուն մէջտեղ՝ Հայաստան միջնորդի դեր պիտի կատարէր:

Արդարեւ, Միջագետքէն փոխ առած է կամարակապ կաթողիկէն, ինչպէս Պարսկաստանէն՝ դմբէթը: Պարսիկ ճարտարապետները շատոնց կը գործածէին այս դմբէթը, սակայն հայ ճարտարապետները Դ. եւ Ե. դարերուն հայկական ճարտարապետութեան կազմութեան մէջ խիստ հետաքրքրական ձեւով օգտուեցան անկէ: Բաց աստի պէտք չէ մոռնալ որ Սիւրբիան եւս արւեստի պատմութեան մէջ խիստ կարեւոր բաժին մը ունեցած է. այսպէս, հայկական ճարտարապետութենէն մեզի մնացած ամենահին յիշատակարանները՝ Երերուքի եւ Տե-

կորի կաթողիկէները խիստ ուշադրաւ նմանութիւն մը ունին սիւրիական Գալլիուղի եւ Տուրմանիոյ եկեղեցիներուն հետ :

Աւելցնեմ որ՝ Երեւոյի կաթողիկէին մէջ գտնւած են յունական արձանագրութիւններ, իսկ Տեկորի տաճարին մէջ՝ ասորական արձանագրութիւններ : Պէտք է ըսել որ այս պարագան դոնէ Ե. դարուն համար, քիչ մը կը պակսեցնէ ինքնատուութեան այն բաժինը, դոր Ստրիգոփսիի փորձած է տալ Հայաստանի : Բայց ինչ որ անվիճելի է, Զ. դարուն վերջը եւ Է. ին սկիզբը Հայկական այս արեւստը եղականօրէն փայլուն շրջան մը ծանցցած է :

*
**

Այդ շրջանին հայ ճարտարապետները ցոյց տւած են իրենց ամբողջ կարողութիւնը : Մեծ ճամբորդութիւններ կատարած ըլլալով, ուրիշ տեղերէ բաներ սորված են եւ կառուցած ահագին քանակութեամբ յիշատակարաններ, որոնք արտակարգ պէսպիսութիւն մը կը ներկայացնեն : Այս յիշատակարաններու մեծ մասին թւականը ճշգրիտ կերպով նշանակւած է. անոնք կը պատկանին Զ. դարու վերջին մասին, իսկ Է. դարը լեցուն է անոնցմով : Անոնց յատկադիժները հրաշալի են իրենց պէսպիսութեամբ : Կան դմբէթաւոր կաթողիկէներ, ինչպէս Թալին եւ Թալիշ. կան նաեւ կեդրոնական յատակադիժով շէնքեր, որոնք կը ներկայացնեն քառաթեւ կոչւած յատակադիժներ, այսինքն խաչ մը՝ որուն թեւերը կը վերջանան կողակներով (abside) :

Ուրիշ տեղ մը կը հանդիպինք դմբէթներու, որոնք կը կռթնին շէնքը կրող ութ որմախորշերու (niche) վրա. յետոյ կան նոյնպէս յիշատակարաններ՝ որոնք կը վերջանան եռակոնաձեւ. կան, վերջապէս, նաեւ խաչաձեւ եկեղեցիներ :

Ստոյգ է որ ասոնք արտակարգ տպաւորութիւն մը կը գործեն ճամբորդին վրա. նոյն իսկ անոնք որ կործանած ու աւերակ են՝ նըւաղ տպաւորիչ եւ կենդանի չեն :

Ահա էջմիածնի մայր եկեղեցին : Ասիկա նկատւած է Հայաստանի ամենահին եկեղեցին. շինւած է Ե. դարուն եւ վերանորոգւած՝ Է. ին : Սակայն եւ այնպէս, ու հակառակ այս նորոգութեանց, շատ հետաքրքրական է անոր յատակադիժը. ունի դմբէթ մը՝ նստած չորս սիւններ եւ չորս կողակներու վրա (քառաթեւի յատակադիժ) :

Արդէն այս յատակադիժը շատ խիստ տարածւած է Հայաստանի մէջ : Այս տիպարին վրա ուրիշ մայր եկեղեցիներ ալ կառուցւած են, ոչ շատ հեռու էջմիածինէն :

Վաղարշապատի Ս. Հռիփսիմէ եկեղեցին, կառուցւած 618-ի ատենները, կը ներկայացնէ խիստ շահեկան յատակագիծ մը, անկիւններու չորս որմախորշերով եւ կոնաձեւ տանիքով: Վերջապէս, նոյն տեղը կայ նաեւ Ս. Գայիանէի եկեղեցին, շինւած շուրջ 630-ին, որ կը ներկայացնէ թերեւս նւազ ինքնատիպ բայց շատ յատկանշական յատակագիծ մը: Խաչաձեւ յատակագիծը կը վերագտնենք բիւզանդական ճարտարապետութեան մէջ:

Զուարթնոցի մէջ ունինք եկեղեցի մը, նւիրւած Ս. Գրիգորի: Թէեւ աւերակ դարձած է, սակայն յատակագիծը խիստ նշանակալից է: Այս եկեղեցին շինւած է է. դարուն Ներսէս Գ. կաթողիկոսին կողմէ, որ Հայ Եկեղեցին վարեց 640-660 թ.թ.: Շէնքը քառաթեք տերեւի մը երեւոյթն ունի. դմբէթը կանգնած է չորս մեծ սիւներու վրա, որոնք կը տեսնւին կողակներու հանդիպման կէտին վրա. սրբարանը կը դնուի դմբէթին տակ: Այս յիշատակարանը խիստ ուշադրաւ է իր յատակագիծով, որ արեւելեան ծագում ունի: Դիտելի է որ դարդանկարները յունական են: Գիտենք որ Ներսէս Շինող կաթողիկոսանալէ առաջ ուսած էր Պոլսոյ մէջ եւ սորված յունարէն՝ զոր շատ կը սիրէր: Այս է պատճառը որ դիմեց յոյն ճարտարապետներու. կարգ մը խոյակներ բոլորովին բիւզանդական են. իր անունը յիշատակւած է եկեղեցիի պատին վրա դրւած յունարէն արձանագրութեան մը մէջ:

Հայաստան է. դարուն սերտ յարաբերութիւններ ունէր Բիւզանդիոնի հետ, ու ասիկա կը տեսնուի արձանագրութեանց մէջ: Այս շէնքերէն շատեր կը յիշեցնեն կայսեր իշխանութեան տարին. հիմնադիրը կը յիշատակէ «Կիւրոպաղատ», «Պատրիկ» սքանչելի տիտղոսը, զոր կը ստանար հաճոյքով Բիւզանդիոնի արքունիքէն: Այս բոլորը ցոյց կուտան թէ Հայաստան որոշ չափով կախում ունէր Բիւզանդիոնէն: Զ. դարուն բիւզանդացի ճարտարապետներ Հայաստանի մէջ շինած են եկեղեցիներ, որոնք իրրեւ տիպար ծառայած են, ու ասիկա քիչ մը կը պակսեցնէ այն իրողութիւնը որուն վրա այնքան կը պնդէր Ստրէպտովսկի:

*
**

Մէկ բան ստոյգ է սակայն որ, հայկական արւեստը հետզհետէ կը հեռանայ բիւզանդական արւեստէն եւ կը լքէ դայն: Այդ կը տեսնենք Ժ. եւ ԺԱ. դարերով ներկայացւած շրջանի մէջ: Այդ ատեն Հայաստան խիստ մեծ գեր մը կը խաղայ Արեւելքի մէջ: Բազմաթիւ Հայեր Պոլիս կ'երթան՝ իրրեւ զինուոր ծառայելու. անոնք լաւագոյն-

ներն եղան: Շատ մը հայ կարօտ աղնականներ՝ կայսեր կողմէ կան-
չըւած՝ հիանալի հարստութիւն շինեցին:

Միւս կողմէ մեծ ճամբորդութիւններ կատարող ճարտարապետ-
ները, որոնց մասին խօսեցայ, միայն Պոլիս չէ որ դացած են, այլ
կերպով մը բիւզանդական աշխարհի շրջանը կատարելով, հայկական
արւեստը տարած են Վրաստան, յետոյ սլաւ ժողովուրդներու մօտ, ու
մինչեւ Յունաստան: Այս բոլորը ցոյց կուտան Հայաստանի դերը ար-
ւեստի պատմութեան մէջ:

Աղթամարի եկեղեցին, որ ժ. դարու սկիզբի գործ է, շատ նը-
շանաւոր է: Սակայն 1000 թւականի ատեններն է որ կը տեսնենք ըս-
քանչեւի ծաղկում մը քառաթերթ չէնքերու եւ եկեղեցիներու, ինչ-
պէս Ոռչաւանք, Մարմաշէն եւ այլն. ուրիշներ՝ որոնք սերտօրէն
կապուած են Հայաստանի, թէեւ աշխարհագրականօրէն կը պատկա-
նին Վրաստանի, ինչպէս Կելատի եկեղեցին, Գութայիսի մայր եկե-
ղեցին՝ քանդած ժի. դարուն Թուրքերուն կողմէ: Մոկվիի եկեղեցին,
արտակարգ ամբողջութիւն մը, որուն վրա կ'արժէ կանգ առնել: Յե-
տոյ նաեւ բոլոր այն յիշատակարանները որ կը գտնւին Արփաչայով
շրջապատուած ամայի լեռնադաշտին վրա, ուր կան Անիի աւերակնե-
րը: Հոն կը գտնենք խիստ դեղեցիկ յիշատակարաններու ամբողջ շարք
մը: Անիի մայր եկեղեցին կը յիշեցնէ Էջմիածնի մայր եկեղեցին յա-
տակադիժը. անիկա գործն է մեծ ճարտարապետի մը՝ Տրդատի: Այս
եկեղեցիին քով, ահա՛ Ս. Գրիգոր եկեղեցին, շինուած 1001-1020 թի-
ջեւ եւ որ վերարտադրութիւնն է Ս. Գայիանէ եկեղեցիի յատակադի-
ծին:

Յետոյ կայ ուրիշ եկեղեցի մը, մասամբ աւերուած, ու նաեւ Ս.
Գրիգոր երկոտասան անկիւնաւոր մատուռը՝ որուն տեսքը բոլորո-
վին մասնայատուկ է: Լեռնադաշտին վրայի ուրիշ եկեղեցիներ ցոյց
կուտան մեզի թէ այս մեծ շարժումը տեսած է մինչեւ Անիի կործա-
նումը:

Այստեղ կայ խիստ արտակարգ շահեկանութիւն ներկայացնող
յիշատակարաններու ամբողջութիւն մը: Ասոնց ինքնատուլութիւնը
անվիճելի է. այս յիշատակարաններու յատակադիժը կրկնութիւնն է
է. դարու չէնքերու յատակադիժն:

Հայկ. արւեստի գործ այս եկեղեցիներու կողքին կը թափանցէ
բիւզանդական ազդեցութիւնը, գլխաւորապէս Վրաստանի մէջ (Պրիչ-
ւիտաթ եկեղեցին՝ զուտ բիւզանդական ոճով), ինչ որ ցոյց կուտայ
թէ ուրիշ տարրեր կը խառնւին հայկական աւանդութեանց:

Սակայն եւ այնպէս կայ ամբողջութիւն մը յիշատակարաններու որոնց արժէքը նւազեցնել բացարձակ տղայութիւն պիտի ըլլար :

**

Ի՞նչ յատկանիշներ կը ներկայացնէ հայկական այս արւեստը :

Նախ՝ խիստ կարեւոր պարագայ մը . Հայաստանի յիշատակարանները բիւզանդականներէն կը տարբերին շինւածանիւթերու տեսակէտէն : Բիւզանդական շէնքերը աղիւսէ շինւած են , մինչ Հայաստանի մէջ քար կը գործածէին , ու այս տեսակէտէն կը մօտենան ռոմանական եկեղեցիներուն :

Ուրիշ յատկանշական գիծ մը այն եղանակն է՝ որով Հայերը կոնաձեւ տանիքներով կը պսակէին զմբէթը , թէեւ զուտ հայկական գիւտ մը չէ այս : Ս . Գրիգոր Նիւսացի նամակի մը մէջ կը նախատեսէր արդէն այս կոնաձեւ տանիքները որոնք կը գտնւին Հայաստանի մէջ : Բայց աւելի շատ ուշադրաւն է՝ մէկ կողմէ հայ եկեղեցիներու արտաքին զարդանկարը որով անոնք կը զանադանւին բիւզանդական եկեղեցիներէն , միւս կողմէ ներքին տեսքը այս եկեղեցիներուն , որոնք զգալի տարբերութիւններ ունին բիւզանդականէն : Անիի Ս . Գրիգոր եկեղեցին ունի երկար կամարներ , խիստ փոքր պատուհաններ ու երբեմն պարզապէս ճեղքեր , որ թոյլ կուտան լոյսի թափանցումը : Քանդակագործութիւնը արտակարգ տեղ մը կը զբաւէ զարդանկարչութեան մէջ : Այս զարդանկարներէն մաս մը , կարելի է տեսնել Աղթամարի եկեղեցիին մէջ , կառուցւած 915-921-ի միջեւ : Իր սիւլուէթի կողքին՝ ճակատին կողմը ունի քանդակւած զարդանկար մը , որ կը ներկայացնէ բոյսեր , կենդանիներ եւ մարդկային դէմքեր , ի մէջ այլոց արձանը եկեղեցին կառուցանել տուող հիմնադիրին :

Ներսի կողմը կարելի է տեսնել մօտաւորապէս այն երեւոյթը զոր կը ներկայացնեն , առհասարակ այս քիչ մը մութ , քիչ մը խորհրդաւոր եկեղեցիները , որոնք հոգին կը վերացնեն՝ միատիկ պաշտօնով մը : Հոն կը տեսնուի մէկ մասը այս ճարտարապետութեանց յատկանիշներէն . զանգւածային շէնքեր , խիստ ու կշռաւոր գիծեր , մութ ներքին , ու ատու իսկ բուռն շահեկանութեան արժանի են :

Այս բոլորը միթէ կը նշանակեն թէ Ժ . եւ ԺԱ . դարերու այս արւեստը բացարձակապէս ազգային արւեստ մըն է , արւեստ մը՝ որ ամէն բան տւած է Բիւզանդիոնի քրիստոնէական արւեստին : Երբեք :

Ստրիգուիսկի Հայերուն կը վերագրէ Նէայի եկեղեցին . կարելի չէ գիտնալ թէ անիկա հայկական է թէ ոչ : Տարակոյս չկայ որ Հայերը քաղաքականօրէն կարեւոր դերքեր զբաւած են Բիւզանդիոնի

մէջ եւ մէկ քանին կայսերական դահ բարձրացած են : Ասկէ զատ, երբ երկրաշարժ մը տապալեց Այս Սոփիայի դմբէթը, Վասիլ Բ. կայսրը կանչեց հայ ճարտարապետ Տրդատը, որ դարմանեց այդ աղէտը :

Եզրակացութիւնը որուն կը հասնինք ամէն անգամ որ փորձ կընենք գիտական ուսումնասիրութիւն մը կատարելու, հետեւեալն է .—

Դժուար է սահմանել հայկական արւեստի ինքնատուութեան, տարողութեան եւ ազդեցութեան աստիճանը, սակայն մէկ բան ստոյգ է որ անիկա լայն ազդեցութիւն ունեցած է քրիստոնեայ Արեւելքի մէջ : Պոլսոյ մէջ ունեցած գործունէութենէն զատ, կը տեսնուի որ այս արւեստը հասած է մինչեւ Ռուսիա : Մոկլիի եկեղեցին անվիճելիօրէն Քիէվի ռուսական Ս. Սոփիա եկեղեցիին տիպարն է : Կարելի է նոյնիսկ հարց տալ ինքնիրեն թէ զայն կառուցանող ճարտարապետը հայ մը չէ՞ : Այս արւեստին կը հանդիպինք նոյնիսկ Յունաստանի եւ Պելոպոնէսի մէջ : Հելլենական ազդեցութեան կողքին կը տեսնենք հայկական ճարտարապետութիւնը : Պէտք է աւելի հետունքը երթալ : Ռոմանական արւեստին մէջ ի՞նչ աստիճան կը տեսնուի այս ճարտարապետութիւնը : Շահեկան տպաւորութեանց նմանութիւն մը կը գտնենք հոն :

Այս բոլոր հակաճառութիւնները, մեծ կարեւորութիւն չունին ի վերջոյ : Մէկ բան ստոյգ է, այն՝ որ այնպէս ինչպէս որ կան, հայ ճարտարապետութեան այս յիշատակարանները Հայաստանի զարդը կը կազմեն : Պէտք է ընդունիլ եւ հաստատել թէ՛ արեւելեան ժողովուրդներու շարքին՝ հայկական ճարտարապետութիւնը երբեմնի Հայաստանին փառքը եւ անոր կենսունակութեան ապացոյցը կը կազմէ :

